

Zámecké kaple a jejich bohoslužebná výbava jako předmět historicko-liturgického bádání

Radek MARTINEK

ANOTACE: *Nedílnou součástí každého panského sídla byla i kaple určená nejenom k soukromé modlitbě, ale mnohdy i ke slavení různých církevních slavností či událostí významných pro členy aristokratické rodiny. Badatelskou pozornost si však nezaslouží jen její výtvarná výzdoba, ale z liturgického hlediska i sama kaple a její církevní status. Je proto potřeba dobře znát i soudobé církevní předpisy, které ovlivňovaly její funkci a z ní vyplývající podobu vybavení. Některé zámecké kaple mohly například v obci nahrazovat i kostel. Bohoslužebnou výbavu (zvláště roucha – tzv. paramenta) tu mnohem víc než v chrámech určoval osobitý vkus majitelů, ale i citové či vzpomínkové hledisko, a nejenom povinné církevní normy.*

Motto: „Napomínáme dědice domů šlechtických, aby pilně dbali o zachování modlitebnic od předkův založených, by tím způsobem dokázali, že i mysl zbožnou po předcích svých zdědili...“

(Nařízení Provinciální synody pražského duchovenstva z roku 1860)¹

Úvod

Když v polovině 15. století popisoval ve své České kronice papežský legát Aeneas Sylvio Piccolomini naši zemi, neopomněl konstatovat, že „Čechy jsou plné kostelů“. ² Měl sice na mysli hlavně jihočeské dominium Rožmberků, kterého se tolik nedotklo husitské běsnění, zmiňuje totiž i nádhernou výbavu zdejších kostelů, ale i tak byl jako Ital velmi překvapen. Hospodářská i kulturní konsolidace země totiž vedla k nebývalému množství stavebních aktivit, včetně budování nových kostelů a kaplí, ve kterých měl lid čerpat duchovní povzbuzení k životu. Velkolepé chrámové stavby, ale i ty nejmenší venkovské kostely byly stavěny přirozeně proto, aby tu mohla obec věřících veřejně slavit své bohoslužby. Měly však rovněž viditelně dosvědčovat přítomnost křesťanské víry ve společnosti. Země ale vždy měla i další, neméně důležitá sakrální místa – vlastně jakési skryté vertikály, odkazující však stejně vehementně k nebi – totiž neveřejné (soukromé) kaple ukryté sice zrakům většiny lidí, přesto však už od středověku přítomné snad v každém, byť jen trochu významném domě.

Soukromé kaple aristokratických sídel se dnes těší badatelskému zájmu především pro svou obvykle velmi hodnotnou výtvarnou výzdobu. Poněkud stranou velkoryse pojatých rodových dekorací však zůstává jejich vlastní existenční smysl, tj. specifický liturgický život na pozadí rozmanitých osudů členů šlechtických rodů. Kaple měly z církevněprávního hlediska různý status, který podstatně ovlivňoval jejich liturgickou funkci, a tím i jejich vybavení. ³

1

■ Poznámky

1 „Hortamur proinde ingenuos talium aedium haeredes [nobiliorum, pozn. aut.], ut oratoria, quae majorum pietas condidit et sacravit, sollicito conservent fide facientes, se avitae quoque testatorum pietatis esse haeredes.“ – Acta et decreta concilii provinciae Pragensis Anno Domini MDCCCLX, Pragae 1863, s. 175. Český překlad citován podle: O stavbách a náčiní chrámů Páně dle nařízení synody provinciální Pražské od roku 1860, Praha 1863, s. 12.

2 „Myslím, že žádné království v celé Evropě nebylo nadáno za našich časů tak hojnými, tak vznešenými a tak ozdobnými chrámy, jako království České. Chrámy do nebe čnící, podivuhodné délky a šířky, byly kryty kamennými taškami, oltáře do výše se pnoucí, plné zlata a stříbra, jímž byly pokryty ostatky svatých, oděvy kněžské, protkané perlami, všechny ornáty bohaté, náčiní velmi drahocenné, vysoká a velmi široká okna propouštěla světlo krásným sklem a obdivuhodnou uměleckou prací.“ – Enaea Silvio Piccolomini, *Historie česká. O původu a skutečích*

Obr. 1. Zámecký kostel sv. Jakuba Staršího v Lednici (okres Břeclav). Místo starého kostela byla v roce 1731 postavena nová zámecká kaple, která zároveň začala sloužit jako farní kostel. Během novogotické přestavby dostala působilou a nejvíce členitou fasádu jasně oddělující sakrální prostor od zámku, jehož je však pevnou součástí. Foto: Jindřich Říha, 2018.

Čechů a několika jejich panovníků věnovaná nejjasnějšímu knížeti a pánu Alfonsi králi aragonskému, Praha 2010, s. 67.

3 Základní definice viz Thomas Sternberg, Kapelle (heslo), in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. V, Freiburg–Basel–Rom–Wien 1996, c. 1209. Tamtéž pohled uměleckohistorický (heslo zpracoval Manfred Luchterhardt); Rudolf Henseler, Oratorium (heslo), in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. VII, Freiburg–Basel–Rom–Wien 1998, c. 1086.

2

Obr. 2. Domácí palácové oratorium italského typu se stěnami potaženými čalouny, oltář s jednoduchým stupněm je částečně vložený do výklenku. Mědirytina z knihy Matějje Tannera, *Die Gesellschaft Jesu [...]*, Praha 1701, soukromá sbírka. Foto: Radek Martinek, 2018.

Historicko-liturgické bádání zde může odkrýt netušeně subtilní roviny intimity prožívané zbožností aristokracie a doplnit tak její barvitý odkaz o další odstíny.

Liturgický život v kaplích našich šlechtických sídel definitivně utichl v roce 1950, tedy v době, která byla stejnou mírou nepříznivá vůči aristokracii i církvi.⁴ Jejich bolestivá agónie však už začala minimálně o 30 let dříve, kdy jednak země přešla k republikánskému zřízení, ale hlavně když tradičním křesťanským světonázorem otrásl hrůzy světové války a život v nových společenských poměrech se začal rozcházet s tradičními formami katolické zbožnosti.

Kaple hradů a zámků spravovaných v současnosti většinou Národním památkovým ústavem představují vynikající badatelskou příležitost pohlédnout na ně jako na svěbytný organický, po dlouhou dobu kontinuálně utvářený celek. Kostely a kaple spravované církví a stále užívané k bohoslužbám totiž prošly v posledních desetiletích po liturgické reformě Druhého vatikánského koncilu (1962–1965) někdy i značně razantními proměnami, včetně mobilizace a liturgické výbavy, jež se zčásti přestala používat, a proto byla odstraněna. Zámecké kaple v tomto směru zůstaly téměř intaktně zachovány.⁵ Zmizelo však povědomí o jejich liturgickém životě, rozmanitosti postavení v rámci tehdejší církevní správy a spirituálních důrazech jednotlivých členů šlechtických rodů.

I. Soukromé svatyně

V křesťanském starověku – z důvodů opakovaného krutého pronásledování – slavili Ježíšovi následovníci v prvních staletích křesťanské éry své bohoslužby v soukromých domech (tzv. *domus ecclesiae*), stranou pozornosti většinové společnosti. Nebylo snadné stát se křesťanem, natožpak být přítomen nejdůležitějšímu obřadu, tj. „lámání chleba“ čili slavení eucharistie. Pouze vnější nepříznivé okolnosti nutily mladé církevní komunity, aby své bohoslužby konaly takřka *esoterním* (tedy před světem uzavřeným) způsobem, zcela v protikladu k Ježíšově touze, aby byla radostná zvěst v celém světě hlášána veřejně.

Vnější projevy křesťanského kultu byly povoleny známým Milánským reskriptem (313), jehož důsledkem bylo, že se z původně intimní bohoslužby konané v komorním prostředí postupně stal veřejně přístupný akt víry. Slavení eucharistie v soukromí tak ztratilo svůj původní význam, ovšem s jedinou výjimkou, a tou byly malé komunity zasvěcených osob žijících úmyslně stranou většinové společnosti.⁶

První křesťané nazývali místa, kde se shromažďovali k modlitbám a pobožnostem, zcela prostě – místa modlitby čili *oratoria* (z lat. *orare* – modlit se). Jde o termín opravdu širokého významu, protože nerozlišoval soukromý (*privatum*) a veřejný (*publicum*) charakter místa. V řeckém prostředí se takovým místům říkalo *eukteriá*. Od raného středověku se však tento pojem zúžil ve prospěch menších sakrálních prostor mimo farní kostely jakožto hlavních středisek náboženského života v místě. V záalpském prostředí se pro takovýto menší sakrální prostor ujalo slovo *kaple*, latinsky *capella*. Původně zřejmě označovalo menší stavbičku na dvoře franských králů, kde byla uložena slavná relikvie, totiž pověstný plášť svatého Martina († 397), který jí možná ve zdrobnělém tvaru dokonce propůjčil i své jméno (lat. *cappa* – plášť).⁷ Podle jiných výkladů je označení odvozeno od vojenských plášťů napnutých na kůly, jež takto vymezovaly v poli oddělený prostor pro bohoslužbu.⁸

Privilegium domácí kaple

Od středověku se menší svatyně programově zakládaly na panských dvorech vzdálených od církevních center. Nahrazovaly farní kostely a bohoslužeb se tu účastnil pán společně se svými poddanými. Ne vždy však vedla ke zřizování nových kaplí jen osobní zbožnost stavebníka a jeho rodiny a snaha pečovat i duchovně o svěřený lid. Přání mít vlastní kapli motivovala někdy spíš touha po větším pohodlí a společenské prestiži. Příležitostné či dokonce pravidelné slavení eucharistické bohoslužby v kapli soukromého (tedy neklerického) domu bylo cír-

kevní legislativou považováno za zcela mimořádné privilegium, které mohl ospravedlnit jen rozumný důvod, včetně možnosti ustanovit na takové místo zvláštního kněze – kaplana.

Privilegium domácí kaple (lat. *privilegium oratorii privati*) se od vrcholného středověku přestalo týkat jen vyšších církevních představených (prelátů)⁹ a panovníka, ale snažili se ho vymoci pro svá sídla i další velmoži, kteří se však společně s ostatními měli účastnit řádných bohoslužeb ve farním kostele. Z původní, snad ještě ospravedlnitelné šlechtické výsady se zakrátko stalo *privilegium odiosum* (či jinak *contra legem*), neboť ho velká část aristokracie začala zcela zjevně elitářsky zneužívat, když se ze stavovských důvodů i ve věcech náboženských začala vědomě stranit většinové společnosti. V pozdním středověku se život domácích kaplí už zcela vymkl dohledu místních církevních autorit. Byl tak položen základ jednak k paralelnímu křesťanskému myšlenkovému světu mimo oficiální teologický diskurs, ale i k praxi skrývání zjevných liturgických excesů či dokonce pověřených praktik v rámci privátní bohoslužby konané duchovními pochybných mravů.

Tridentský koncil (1545–1563) a církevní pravidla z něho vzešlá byly ke zřizování kaplí v soukromých domech, respektive slavení eucharistických bohoslužeb (zv. *cum licentia celebrandi in eo*) v nich, velmi přísné. V reformním

■ Poznámky

4 Podrobněji k tématu např. Kristina Uhlíková (ed.), *Šlechtická sídla ve stínu prezidentských dekretů*, Praha 2017.

5 Liturgická výbava zámeckých kaplí se donedávna nacházela na okraji badatelského zájmu, jednou z mála studií je přehledová práce o fondech liturgických textilií odborné pracovnice Národního památkového ústavu Marie Kuldové, viz Marie Kuldová, Paramenta ze sbírek zámeckých fondů spravovaných Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze, in: Alena Černá (ed.), *Sborník výzkumných prací: sborník celostátní konference Průběžná prezentace výsledků výzkumného úkolu 201 Odborné hodnocení a systematické vědecké zpracování základní evidence mobiliárních fondů, ke kterým vykonává právo hospodaření Národní památkový ústav, konané 22.–23. září 2009 v Praze*, Praha 2009, s. 87–92.

6 Antonín Vřešťál, O kaplích veřejných a soukromých, *Časopis katolického duchovenstva* XXXI, 1890, s. 258.

7 Ibidem, s. 258–259.

8 Rupert Berger, *Liturgický slovník*, Praha 2008, s. 182.

9 Starobylá tradice, později kodifikovaná církevním právem, umožňovala zřízení soukromé kaple (zv. *sacellum privatum*) především v domě obývaném biskupem (zv. *oratoria episcopalia*) či jinými preláty s předpokladem pravidelného slavení eucharistické bohoslužby (*cum licentia celebrandi*), viz Vřešťál (pozn. 6), s. 263.

dekretu z 22. sněmovního zasedání konaného koncem září roku 1562 je tato praxe chápána dokonce jako nebezpečný výstřelek, kterého je třeba se vystříhat. Koncilní otcové totiž formulovali nové zásady nebývale rezolutně: „*Nechť se netrpí, aby tato svatá oběť byla jak světským, tak řeholními kněžstvími přinášena v soukromých domech a vůbec mimo kostel a mimo místa určená pouze k božskému kultu (...)*“.¹⁰ Starší praxe byla zrušena, když bylo povoleno (*indult*) k pravidelnému slavení bohoslužeb vyhrazeno samotné autoritě Apoštolského stolce a následný liturgický život v těchto kaplích podřízen dohledu místního biskupa, jenž měl podobu a vybavení svatyně schválit a hlavně pravidelně vizitovat.¹¹ V Čechách se podařilo svolat synodu kněžstva, jež měla vyhlásit reformní zásady Tridentina, až v roce 1605 – tedy se skandálním odstupem téměř 40 let. Pražský sněm za předsednictví arcibiskupa Zbyňka Berkyně z Dubé († 1606) v otázce šlechtických kaplí zopakoval již zmíněné přísné koncilní zásady, doplnil je však i o řadu praktických postřehů vzešlých z milánských diecézních a provinciálních synod za předsednictví velkého reformátora a pozdějšího svěťce Karla Boromejského († 1584). Podle nich se i soukromá kaple měla co nejvíce podobat chrámu, nikoliv však pouze vnitřní výbavou, ale i vnější úpravou fasády. Měla být oddělená od běžně obývaných prostor a zvláště se mělo dbát, aby nebyly obývány místnosti nad ní.¹² Také se v ní nemělo až příliš často celebrovat, aspoň o velkých svátcích a slavnostech totiž měli být rodina, hosté i služebnictvo přítomni službám Božím ve farním kostele.¹³

Aristokratické rodiny, jež budovaly či přestavovaly svá sídla v českých zemích po skončení třicetileté války, byly bezesbýtku katolického vyznání. Udělení práva na soukromou kapli s mešním právem bylo nepochybně vnímáno ze strany církve jako projev zvláštní přízně za podporu při restituci katolictví v zemi. Josefinské církevní reformy se na konci 18. století snažily zahustit stávající farní správu zřizováním dalších farností a budováním nových kostelů. Liturgický život v některých hradních a zámeckých kaplích, zvláště v těch, které měly v místě nahrazovat řádný svatostánek, tak byl významně omezen nebo dokonce zcela zastaven, což často vedlo i k jejich zrušení pro nadbytečnost.¹⁴ Po strastech a omezování, které pro církev znamenalo osvícenství a následné útrapy napoleonských válek, bylo období od konce 30. let 19. století skutečně novým nadechnutím. Šlechta se začala poohlížet po Britských ostrovech, kde v té době naplno propukl fenomén *Gothic revival*, tj. okouzlení evropským středověkem a jeho středověce *katolickou* kulturou, a v novém duchu začala postup-

ně přebudovávat i svá sídla.¹⁵ Do popředí se znovu dostaly i zámecké kaple, které mnozí stavebníci začali vnímat jako jakousi „výkladní skříň“ středověkého umění.

V domácí církvi ve stejné době zavládl reformní duch, jenž se naplno projevil, když v roce 1860 pražský arcibiskup kardinál Bedřich Schwarzenberg († 1885) svolal do Prahy provinční synodu kněžstva. Jejím praktickým výstupem byla mj. ustanovení týkající se podoby katolických chrámů a jejich liturgického vybavení. Hned v úvodu apeloval sněm důrazně na představitele církve i šlechtické patry, aby uvedli doporučení co nejdříve v život: „*Zvláště přednostům chrámů klademe ku povšimnutí, žádajíc je co nejsnažněji, aby pokud možno s co největší bedlivostí jejich, [nové předpisy – pozn. aut.] byly uvedeny ve skutek.*“¹⁶ V atmosféře rychle se proměňující společnosti v době průmyslové revoluce se tak církev znovu obrátila na aristokracii jako svého tradičního spojence, aby i svým náboženským životem byla znovu inspirací pro ostatní.¹⁷

II. Šlechtické kaple v českých zemích

Církev ve všech dobách podporovala různé projevy zbožnosti věřících, zvláště pak osobní modlitbu v ústraní, nedávanou nikterak ostentativně na odiv veřejnosti, jak to ostatně i Kristus přikázal svým učedníkům.¹⁸ V žádné katolické domácnosti tak nemohl chybět kříž a obvykle ani mariánský obraz. Ve venkovských domech byly tyto svaté obrazy soustředěny na nejčestnějším místě v hlavní světnici, obvykle v tzv. svatém koutě.¹⁹ V panských domech byly předměty zbožnosti umístěny především v soukromých komnatách a ložnicích. V ženských pokojích k nim obvykle přistupovalo ještě mnoho dalších devocionálních předmětů, nejčastěji růženců, modlitebních knih a různých typů relikviářů, v pozdějších staletích i upomínky z návštěv poutních míst z domova i ze světa. Pokud byly soustředěny například v samostatném výklenku či dokonce pokoji, pak bylo místo označováno za kapli. Na takové soukromé *oratorium* (ve staré češtině zvané *modlitebnice*) církev žádná pravidla nevztahovala, kaple neměla žádné církevní zasvěcení a neprováděl se žádný obřad *benedikce* (žehnání), protože obvykle neměla trvalý ráz a sloužila pouze k soukromým modlitbám a pobožnostem jednotlivce.²⁰ Obvykle měla podobu mělkého výklenku uzavíratelného zástěnou či párem dveří ve stěně v některém z reprezentativních pokojů, nejčastěji jídelně či vstupní hale. Příkladem může být kaple zámku Buchlovice, jež je tu součástí slavnostní jídelny, či bývalého zámku Medlešice na Chrudimsku, kde je v horní vstupní hale.²¹

Mnohem závažnější bylo, pokud rodina chtěla zřít ve svém domě řádnou kapli (*oratorium*

■ Poznámky

10 Tridentýský koncil, 22. zasedání, Dekret o tom, co je třeba zachovávat a čeho se vystříhat při slavení mše (17. 9. 1562): „*Neve patiantur, privatis in dominibus, atque omnino ecclesiam, et ad divinum tantum cultum dedicata oratoria, ab eisdem ordinariis designanda et visitanda, sanctum hoc sacrificium a saecularibus aut regularibus quibus cunque peragi*“, viz Ignác Antonín Hrdina (ed.), *Dokumenty Tridentýského koncilu. Latinský text a překlad do češtiny*, Praha 2015, s. 171.

11 Ibidem.

12 „*Oratorium autem aedificatio, aut usu ad Missam in eis celebrandam, non facile, sed magna de causa permitti debet. In eis enim designandis, vel probandis haec servari volumus. Ne sint in interiorum aedium partibus, in quibus Domini vel familia frequentibus versentur, sed commodo et honesto loco a cubiculis, tricliniis et ab aula separato, atque ad Teplí formam et regulam propius accedant.*“ – Synodus archidiocesis pragensis habita ab [titl.] Sbigneo Berka, archiepiscopo pragensi, Pragae, apud Jacobum Schweiger 1762, s. 73.

13 Rozdělení kaplí v soukromých domech se naposledy před vydáním jednotného Kodexu kanonického práva (1917) věnovala Kongregace posvátných obřadů svým dekretem ze dne 23. ledna 1899 – šlo tedy o poslední závaznou kanonickou normu před vydáním jednotného Kodexu kanonického práva.

Církevní právo tehdy rozdělovalo soukromé kaple (*oratoria*) na veřejné (*publica*), poloveřejné (*semipublica*) určené obvykle buď pro komunitu, nebo věřící v různých zaopatřovacích ústavech (léčebny, nemocnice, věznice), a ryze soukromé (*privata*) zřízené pro pohodlí určité osoby nebo rodiny a s mešním právem vydaným na základě zvláštního papežského indultu, viz Gabriel Pecháček, Rozdíly mezi kaplí veřejnou, poloveřejnou a soukromou, *Časopis katolického duchovenstva* LII (LXXVII), 1911, č. 1, s. 23–34. Stávající Kodex kanonického práva (1983) zmiňuje rozdělení kaplí v kánonech 1223–1229.

14 V souvislosti s nově zřízenou farností byla např. v roce 1783 zrušena hradní kaple na Zvíkově – Jan Hille, Zrušené kláštery, kostely a kaple v Písecku, *Blahověst* XLIV, 1894 (5. 9. 1894), s. 394–395.

15 Radek Martinek, Zbroj Boží. Spory o kanonicitu tvaru bohoslužebného roucha na pozadí liturgických reforem 19. a 20. století, in: *Textil v muzeu. Oděvní a textilní doplňky pro liturgii a obřady*, Brno 2015, s. 14–16.

16 O stavbách (pozn. 1), s. 2.

17 Viz citát ze synody v úvodu této studie s odkazem v poznámce 1.

18 Soukromou křesťanskou modlitbu charakterizuje známý výrok z Matoušova evangelia (Mt 6, 6): „*Když se však modlíš ty, vejdi do své komůrky, zavři dveře a modli se k svému Otci, který je ve skrytosti, a tvůj Otec, který vidí i to, co je skryté, ti odplatí.*“

19 Luboš Kafka, *Lidové podmalby na skle ze sbírek Národního muzea v Praze*, Praha 2013, s. 37.

20 Vřešťál (pozn. 6), s. 400. – Acta et decreta (pozn. 1), s. 174. – O stavbách (pozn. 1), s. 12.

21 Obdobná kaple mohla být i ve farním domě obývaném světským knězem, ale mše svatá tu mohla být slavena jen

domesticum), kde by mohla být přítomna častějšímu slavení eucharistických bohoslužeb (tzn. s mešní licencí), zvláště pokud v blízkosti nebyl žádný farní ani filiální kostel. Na takovou kapli pohlížela potridentská církevní legislativa vcelku shovívavě – její stavbu směl totiž dovolit pouze místní biskup (tzv. kaple zřízená biskupským indultem). Jedním z důvodů byla skutečnost, že měla být budována nikoliv kvůli pohodlí, ale hlavně z pastorační potřeby, protože konaným bohoslužbám mohl být přítomen kromě rodiny i obecný lid, byť se nejčastěji jednalo o zaměstnance panství.²²

Nejpřísněji bylo posuzováno zřízení soukromé kaple pro pouhé zvýšení pohodlí jejího majitele, zvláště pokud byl v blízkosti domu farní či filiální kostel. V tom případě totiž žádost s prokázáním závažných důvodů musela být adresována přímo Svatému stolci (tzv. kaple zřízená papežským indultem), který patřičnou pravomoc zpravidla delegoval na příslušného diecézního biskupa.²³

Pro zřízení soukromé kaple s mešním právem musel stavebník nejprve předložit biskupské konzistoři svůj záměr a následně i plány, aby mohlo být započato příslušné šetření.²⁴ Důležité bylo například zajistit důstojné místo v klidové zóně domu, tj. stranou běžně obývaných místností a společenských sálů, především tanečního. Pražská synoda (1860) zdůrazňovala: „*Budiž dbáno, aby modlitebna pokud možná byla zcela oddělena od ostatních pokojů, do nichž se často vchází, a aby se v ní neukládalo nářadí domácích, aniž co jiného se dálo, coby posvátnosti místa na újmu bylo.*“²⁵ To bylo také důvodem, proč například Jan Nepomuk Karel Krakovský z Kolovrat († 1872) musel v souvislosti s přestavbou kaple sv. Ondřeje na svém letním sídle v Hradišti u Blovic v letech 1858–1861 nejprve zrušit starší taneční sál nalézající se přímo nad původní kaplí.²⁶ Stejný požadavek se vztahoval i na všechny místnosti nad plánovanou kaplí, které měly mít důstojné určení, avšak nesměly být obývány.²⁷

Kaple s veřejným mešním právem (oratorium publicum)

Nejdůležitější formou kaple v soukromém, povětšinou tedy šlechtickém domě byla taková svatyně, která měla v místě nahrazovat filiální či dokonce farní kostel s pravidelným vysluhovááním bohoslužeb (buď celoročním, nebo v době pobytu rodiny), obvykle i za přítomnosti kněze řádně ustanoveného k působení právě na tomto místě (tzv. zámeckého kaplana). Stavba takové svatyně byla motivována v první řadě snahou zajistit v místě, alespoň dočasně, vykonávání řádných církevních funkcí, neprobíhala tedy jen kvůli pouhému pohodlí majitele domu a jeho rodiny. Část z nich byla v době josefin-

ských reforem zrušena, protože byl v místě vybudován řádný kostel. Už při výstavbě se muselo počítat s náležitostí příslušejícími řádnému kostelu (například s většími rozměry), že bude natrvalo věnována katolickému kultu a volně přístupná veřejnosti (*ius publicum*), byť stavba sama bude pevnou součástí panského domu. Nejdůležitějším hlediskem byl právě zmiňovaný volný a stálý přístup – nejčastěji přímo z ulice (*per viam publicam*) či z volně přístupného nádvoří nebo parku.²⁸ Kaplí tohoto typu je u nás celá řada, zmiňme alespoň zámecký kostel sv. Jakuba Staršího v Lednici na jižní Moravě, budovaný Liechtensteiny vědomě jako součást zámeckého komplexu, jako náhrada za zaniklý farní kostel, nebo proslulé kaple v Cholticích či Smiřicích, jež majitelé budovali místo kostelů filiálních.

Překvapivě však byly za veřejné považovány i kaple přístupné z vnitřních chodeb, včetně těch v patře, což se týká většiny kaplí v zámeckých objektech.³⁰ Veřejně známý souhlas vlastníka kaple s možnou účastí všech věřících na předem ohlášených bohoslužbách (obvykle alespoň při pouti a posvícení) z ní učinil *dočasně* kapli s veřejným právem, přestože jinak byli přítomni kromě rodiny obvykle jen hosté, sloužící a další zaměstnanci panství. Jindy mohla být kaple otevřena lidu o nedělích a svátcích v době, kdy na zámku pobývala rodina. Tak si pochvaloval velkorysost majitele sychrovského zámku knížete Rohana hořícký farář a buditel Bohumil František Hakl († 1904) při své pouti do severočeského Filipova: „*A co nejvíce chvály hodno, že i lidu přístupna jest, neb každou neděli se tu konají služby Boží i pro lid, jimž kníže i kněžna bývají přítomni a proto i zámeckého duchovního tu udržují. Je jím nyní důstojný pán Emanuel Perkl, vlídný a laskavý kněz, jež nese titul zámecký farář.*“³¹ Šlechtický vlastník měl zpravidla v takové kapli vyhrazené čestné místo podobně jako ve svých patronátních chrámech, nejčastěji v jakési obdobě patronátní lavice. Velmi často byla v zámecké kapli (v přízemí i v patře) vystavěna i samostatná oratoř přímo přístupná ze zámeckých komnat. Obdobné oratoře či panské tribuny mohly být i ve farních kostelech, pokud byly v blízkosti zámku (Opočno, Slatiňany, Třeboň, Jaroměřice nad Rokytnou ad.).

Z církevněprávního hlediska odkazoval k veřejnému statusu zámecké kaple rovněž její zasvěcovací titul, řádná veřejná konsekrace³² a dovolené bohoslužebné slavení velkých cír-

22 Zřizovat a rovněž udržovat takové kaple ve šlechtických domech považovala za žádoucí i pražská provinční synoda: „*Oratoria domestica, quae privatae tantum singulorum vel totius familiae devotioni inserviunt, quin in illis Sacrum celebretur, cuius pro arbitrio condere licet; imo summopere optamus, ut ad resuscitandum cultum Dei domesticum (...) deleta noobiliorum praesertim aedium sacella innoventur*“ – Acta et decreta (pozn. 1), s. 174. Český překlad viz O stavbách (pozn. 1), s. 11–12: „*Domácí modlitebny (oratoria), v níž někdo sám aneb s rodinou svou společně pobožnost konat chce, aniž by se tam mše svatá sloužila, může sobě každý katolík zříditi, a přejeme snažně, aby kvůli obnovení pobožnosti domácí, kteráž bohužel namnoze vymizela z rodin křesťanských, především v domech šlechtických modlitebny opět zřízeny byly.*“

23 Vřešťál (pozn. 6), s. 401–404.

24 Ibidem, s. 402.

25 „*Decet etiam, ut quantum fieri potest, a reliquis cubiculis, ubi familia frequentius versatur, omnino separatum sit; nilque in eo de domestica suppellectili collocetur, nilque fiat, quod profanum videtur, aut a locis sacris alienum sit oportet*“, viz Acta et decreta (pozn. 1), s. 175, český překlad: O stavbách (pozn. 1), s. 12.

26 [Dopisy: Zámecká kaple na Hradišti], *Blahověst* XXIII, 1873 (5. 3. 1873), s. 107–108.

27 Vřešťál (pozn. 6), s. 406. – Synodus archidiocesa (pozn. 12), s. 72–73. – Klement Borový, *Úřední sloh církevní. Příruční kniha praktického úřadování pro katolické duchovenstvo*, Praha 1887, s. 364–366.

28 Pecháček (pozn. 13), s. 24–34.

29 Kostel budovaný jako náhrada za starší svatyni v areálu zámku nechal vystavět kníže František Josef I. z Liechtensteinu. Zámecké křídlo, ke kterému kostel přiléhá, má zřetelně nejpropracovanější a nejvíce členitou fasádu jasně oddělující sakrální prostor od zámeckého sídla, i když je v interiéru působivě propojen několika oratořemi pro členy rodiny a pro hosty – Michal Konečný, *Zámek Lednice*, Kroměříž 2017, s. 145.

30 Vřešťál (pozn. 6), s. 265: „*Pisatelé řádků těch jsou známy farní kostely, které od hřebenu střechy až po základy, se všemi zděmi, zvony i lavicemi, se všemi oltáři, kalichy, paramenty i ostatním náčiním, jsou úplně majetkem soukromým, i s farní budovou, a proto přece neztrácí práva chrámů farních; tím spíše mohou oratoria publica míti soukromého majitele, a obyčejně také mají, neboť jsou to, až na nečetné, tu a tam se vyskytující případy, obyčejně kaple zámecké.*“

31 [B.H.], Vycházka do severních Čech a Filipsdorfu, *Blahověst* XXXV, 1885 (15. 12. 1885), s. 559.

32 Např. zámeckou kapli sv. Anny na Hrádku u Nechanic osobně posvětil 17. srpna 1857 královéhradecký biskup Karel Boromejský Hanl z Kirchtreu; tím z ní učinil kapli s veřejným právem (v místě není kostel), s veřejným slavením nedělí, svátků a slavností (mimo velikonoční Triduum) a zvláště s poutní slavností svatě Anny 26. července. – Ostatní zámecké kaple byly pouze *benedikovány* (zvláště pokud se předpokládala jejich dočasnost, pak byly žehnány dokonce pouze obecně, nikoliv jako svatyně), jejich zasvěcovací titul (tzv. pouť a posvícení) se pak ani závazně nemusel slavit, viz Vřešťál (pozn. 6), s. 265, 267–268.

■ Poznámky

zcela výjimečně na přenosném oltáři (zv. *altare portatile*), obvykle v souvislosti s vysluhovááním viatika, tj. zaopatřováním umírajícího.

3

4

Obr. 3. Zámecká kaple sv. Romedie v Cholticích (okres Pardubice) stavěná v letech 1670–1681 měla už od počátku nahrazovat v místě filiální kostel s pravidelně vysluhovanými bohoslužbami. Foto: NPÚ, ÚOP v Pardubicích, Radim Jakeš, 2007.

Obr. 4. Hradní kaple Obrácení svatého Pavla na Pernštejně (okres Brno-venkov). Kaple budovaná stranou hradního paláce po roce 1570 byla v 17. a 18. století vybavena hodnotným barokním zařízením. V roce 1755 bylo ke kapli zřízeno místo stálého zámeckého kaplana – tehdy byla kaple doplněna o kazatelnu a oltář o svatostánek, relikviáře a další liturgické vybavení. Foto: Archiv NPÚ, Milan Jančo, 2008.

kevních slavností během roku jako paralelních k těm ve farním kostele.³³ Pokud byl u takové kaple vydržován trvale kněz nebo tu v době pobytu rodiny s nimi delší čas pobýval, pak mohla být v kapli výjimečně uchovávána i nejsvětější Svátost, což učinilo z místa svatyni prvního řádu. Z téhož důvodu tu mohly být bez problémů a potřeby dalších zvláštních povolení vysluhovány další svátosti, především křest nemluvňat a uzavírání církevních sňatků.³⁴

Jakousi samostatnou skupinu soukromých kaplí s veřejným právem – ovšem s nejvyšší možnou prestiží – tvořily kaple na dvorech panujících suverénních knížat a panovníků (tzv. dvorní kaple či dvorní kostely), které pro ně

a jejich dvůr zastupovaly farní kostel.³⁵ Byly obvykle budovány skutečně velkoryse a ani svými rozměry si nezačaly se skutečným kostelem, stejně jako vnitřní výzdobou a vysokou úrovní bohoslužebné výbavy. Jejich rektor (v praxi však obvykle nazývaný dvorní kaplan nebo farář) měl jurisdikci nad všemi osobami patřícími ke dvoru, výjimečně mohla být taková kaple dokonce vyňata i z jurisdikce místního biskupa.³⁶

Soukromé kaple s mešním právem (sacellum aut oratorium privatum)

Ojedinelou formou kaple v soukromém domě byla svatyně zřízená s papežským dovolením kvůli zvýšení majitelova pohodlí, obvykle v žádostech ospravedlňovanému zhoršujícím se zdravotním stavem žadatele. Pravidelné slavení eucharistické bohoslužby však podléhalo vydání zvláštního povolení (tzv. mešní licence, lat. *licentia celebrandi in eo*) od papeže, později prostřednictvím zplnomocněného biskupa.³⁷ Mělo však jen omezenou platnost – obvykle dvou či tří let – a vždy bylo vydáno pouze *ad personam* a jen zcela výjimečně po dobu života žadatele (dovolení pak mělo podobu *papežského breve*, jež se muselo v kapli vystavit).³⁸ V kapli se směla mše svatá sloužit jen za přítomnosti někoho ze žadatelů (tzv. indultářů) přímo uvedených v papežském povolení. Proto-

že tento typ ryze privátních kaplí se ani nesvětil, ani nežehnal, mohla být mše sloužena pouze na přenosném oltáři – tzv. *altare portatile*. Když například po roce 1697 začal na svém zámku Lužany budovat svou ryze soukromou

■ Poznámky

33 Rozhodnutí v této věci vydala římská Kongregace posvátných Ritů dne 3. 9. 1661, cit. podle Vřešťál (pozn. 6), s. 332. V takové kapli mohly být bohoslužby slaveny každý den, včetně největších slavností, tj. Božího Hodu vánočního a velikonočního, slavnosti Letnic, sv. Petra a Pavla, Nanebevzetí Panny Marie, Všech svatých a Dušiček (dnes Památka všech věrných zemřelých), bez ohledu na konání farních bohoslužeb. Jediným omezením byly bohoslužby Posvátného Tridua ve Svatém týdnu před velikonočními svátky, které směly být v každém farním obvodu slaveny pouze jednou.

34 Borový (pozn. 27), s. 158. Pokud byl u takové kaple vydržován duchovní, pak byl vnímán jako kněz výpomocný a držitel *beneficia simplex*, viz ibidem.

35 Status dvorní kaple měla nepochybně i zámecká kaple sv. Františka Serafinského budovaná v Zákupech rezignovavším císařem Ferdinandem V. Dobrotivým, jež byla posvěcena 14. června 1855.

36 Např. vídeňská dvorní kaple – Vřešťál (pozn. 6), s. 265.

37 Pecháček (pozn. 13), s. 24 a 26.

38 Vřešťál (pozn. 6), s. 401–402.

kapli hrabě Jan Vilém Příchovecký z Příchovic († 1730), obdržel „*povolení ku čtení mše svaté*“ pouze na jeden rok s tím, že musí každoročně (později po třech letech) žádat o jeho obnovení. To však pro něj bylo zbytečně zatěžující, proto kapli raději nadal kapitálem 60 zlatých ve snaze, aby byla prohlášena za veřejnou (respektive soukromou s veřejným právem), což se také v roce 1715 stalo.³⁹ Stejný proces postupně proměnil status kapli i na většině dalších panských sídel.⁴⁰

Nejčastějším důvodem k vydání papežského indultu po zpřísnění církevních norem po polovině 19. století byla dlouhodobá nemoc (*in casu necessitatis, praesertim infirmitatis*) majitele kaple. V takovém případě se tu mohly slavit mše i v čase slavností nejvyššího řádu (především o Vánocích a Velikonocích).⁴¹

III. At' je vybavena po vzoru chrámův...

Z liturgického hlediska musela mít i kaple, kde se měla pravidelně sloužit mše svatá, stejné vybavení jako kostel: „*Mát' modlitebna taková zcela podle vzoru chrámův se uspořádati a nákres biskupovi předložit. Oltář, podlaha, střecha, okna a jiné věci zřízeny buďtež podle těch pravidel, jakáž Církev předpisuje vzhledem na menší kaple a oltáře*“, připomínala Pražská synoda všem stavebníkům známé tridentské zásady.⁴²

U řadových patronátních kostelů museli stavebníci bezpodmínečně zajistit nezbytné základní bohoslužebné vybavení, jež plně odpovídalo aktuálním nařízením církevní vrchnosti. Větší pozornost – vzhledem k nutné stavovské reprezentaci – mohli věnovat jen kostelům ve větších obcích a městečkách nebo takovým, ke kterým je poutal ryze osobní zájem. V kapli vlastního rodového sídla – při její stavbě, úpravách, ale především při pořizování bohoslužebné výbavy – však mohli nejvíce uplatnit svůj vkus nebo i zohlednit ryze osobní, citové či dokonce sentimentální důvody a vazby k pořizovaným předmětům. A to je dnes jejich největší výpovědní síla, pokud je ovšem dokážeme zařadit do správného kontextu a následně interpretovat.

Oltář, preciosa a relikvie

Pro podobu a vybavení oltářů platila i v soukromých svatyních stejná pravidla jako ve veřejných kaplích a kostelech. Šlechtický stavebník se jim musel zcela podřít. Největší pozornost měla být věnována oltáři, respektive oltářnímu kameni, na němž se slouží mše svatá. V kapli s veřejným právem měl být pevný – tzv. *altare fixum* –, celý vyzděný, s povrchem z jednolitého kamene a na místě řádně konsekrovaný biskupem. Častěji však byl oltář dřevěný a oltářní kámen typu *altare portatile*, posvěcený

biskupem už dříve, byl ukotvený v dřevěném rámu a takto do něho vložen napevno.⁴³ V ryze privátní kapli, která postrádá řádné posvěcení, směl být dočasně uložen přenosný oltářní kámen (již zmiňované *altare portatile*), ovšem vložený do dřevěné desky pevně spojené se stěnou.⁴⁴ O posvěcení oltářního kamene mělo být v kapli (potažmo v sakristii) na viditelném místě uloženo příslušné potvrzení, stejně jako ostatní příslušné listiny (papežské breve nebo biskupský indult) o statusu kaple a povinnostech celebrujícího kněze.⁴⁵

Podobně jako při budování oltáře se musela rodina v otázkách pořizování kalicha a dalších tzv. *precios* (předmětů z drahých kovů určených k bohoslužbě) pro svou kapli zcela podřít církevním předpisům. Zvláště na kalich a monstranci byla uplatňována nejpřísnější pravidla, protože patří mezi tzv. *vasa sacra*, tedy předměty, jež přicházejí bezprostředně do kontaktu s proměněnými eucharistickými způsoby. Kalichy musely být řádně konsekrovány biskupem a v kapli mělo být k tomu i řádně vydané osvědčení. Většinou byli majitelé kaple v kontaktu přímo se zlatníky, u kterých nakupovali i jiné zboží, především šperky; kalichy pak byly zhotovovány na zakázku. Běžnou prací bylo, že se u jednoho mistra nakupovalo pro všechny kostely v panství. V 19. století dávala šlechta přednost nákupu levnějšího zboží prostřednictvím nabídkových katalogů velkých firem. Výbavu zámeckých kaplí mohl rozšířit i nahodilý nákup, například ze zrušených klášterů. Tak byla například kaple zámku Lysice obohacena o kalichy, staré misály a rukopisy či stříbrný krucifix ze zrušeného kartuziánského kláštera v Brně.⁴⁶ V pozdějších dobách se některá *preciosa* dala získat i prostřednictvím obchodníků se starožitnostmi.

Mezi další doposud značně opomíjená témata patří rovněž světecké relikvie v zámeckých kaplích. Nejdůležitější z nich měly být uloženy v oltářním kameni – šlo vždy o ostatky z těl mučedníků a jejich autenticitu zaručoval biskup, který je do oltářního kamene při konsekraci osobně vložil.⁴⁷ Další relikvie a ostatky už jen násobily prestiž soukromého oratoria. Přítomnost ostatků (tj. částí těl) světců nebo jejich relikvií (předmětů spojených s jejich životem) – především těch nejznámějších či dobově aktuálních – totiž vždy ukazovala na samého donátora kaple a jeho vztahy s vysokým klérem, potažmo i přímo s papežským dvorem. Ostatky a relikvie totiž bylo možno získat jen darem, protože jakékoliv kupčení s doklady posvátné úcty církev vždy ostře odsuzovala. Jejich vystavení předpokládalo i přítomnost příslušných dokladů o jejich původu, schválených nadto místním biskupem či jeho konzistoremi.⁴⁸

Bohoslužebné textlie

K nezbytné chrámové výbavě patřila a patří bohoslužebná roucha z dražších, povětšinou hedvábných látek (tzv. *paramenta*) a lněné kostelní prádlo spíše užitkového charakteru (tzv. *linreamina*). O kapli a jejím životě dnes vypovídá především počet liturgických rouch řazených do tzv. liturgických souprav (čili roucho s příslušenstvím). Nejčastěji jsou přirozeně jen pro jednoho duchovního, který bohoslužbu sloužil bez další asistence. Přítomnost tzv. rozšířené liturgické soupravy (tedy dalmatik a pluviálu shodného zpracování jako kasule) poukazuje na významnost kaple, kde se slavila slavnostní liturgie za účasti více kleriků.

■ Poznámky

39 Povolení k slavení mše v soukromé kapli předpokládalo pravidelnou vizitaci biskupa nebo jeho úředníků. Např. kanonická vizitace konaná v roce 1772 ve zmiňované lužanské kapli dovolila pouze jednu tichou mši svatou týdně. Konzistor rovněž neumožnila obnovit slavení slavných bohoslužeb 28. září, protože v den svátku hlavního zemského patrona by měli být osadníci přítomni bohoslužbám ve farním kostele. Emanuel Václav Říčník, *Dějepis města Přestice a jeho okolí*, Praha 1864, s. 208–209. – O poměrech v zámecké kapli referoval tehdy i vicovský farář Mikuláš Sexstetter: „*V Lužanech jest soukromá kaple, kde se dvakrát do roka služby Boží konají, totiž na den sv. Antonína 13. června a o slavnosti sv. Václava 28. září. Tyto služby Boží pozůstávají v tom: kněz na svůj úmysl zpívá mši svatou, za kterou nic neobdrží, a po zpívání mši svaté jest služeb Božích konec*“ (ibidem).

40 Podobně byl motivován např. i František Ludvík Sérenyi, když se zasadil, aby byla kaple sv. Jana Nepomuckého v milotickém zámku v 60. letech 18. století prohlášena za veřejnou – viz Václav Lunga, *Zámek Milotice*, Kroměříž 2017, s. 37.

41 Vřešťál (pozn. 6), s. 408–409.

42 „*Tale oratorium, cujus adumbratio Episcopo exhibetur, ad sacrae aedis formam et regulam disponendum est. Cuius altare, pavementum, tectum fenestrationis et reliqua simili modo aptentur, prout leges ecclesiasticae de capellis altaribus sue minoribus sanciunt [...]*“ – Acta et decreta (pozn. 1), s. 175–176, český překlad cit. podle O stavbách (pozn. 1), s. 13.

43 František Jánický, Popsání oltáře, *Časopis katolického duchovenstva* III, 1862, č. 7, s. 492–495.

44 Vřešťál (pozn. 6), s. 407.

45 Ibidem.

46 Michal Konečný, *Zámek Lysice*, Kroměříž 2014, s. 101.

47 Jánický (pozn. 43), s. 494.

48 Arnoldt Angenendt, Der Kult der Reliquien, in: Anton Legner (ed.), *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik und Katalog zur Ausstellung der Kölner Sammlung Louis Peters im Schnütgen-Museum*, Köln 1989, s. 20–21. – Borový (pozn. 27), s. 368–369.

Obr. 5. Mešní roucho (kasule) zdobené v ploše výšivkou barevným hedvábím na kanavě. Vlastní práce hraběnky Marie z Harrachu, rozené princezny Thurn-Taxis, jež byla poprvé použita při děkovné bohoslužbě 24. října 1881 v zámecké kapli u příležitosti 2. narozenin syna Arnošta. Fond Státního zámku Hrádek u Nechanic, inv. č. HN 1738. Foto: Archiv NPÚ, ÚOP Josefův, Radek Martinek – Martin Havlíček, 2017.

Obr. 6. Mešní roucho (kasule) s výšivkou stříbrnou lame-lou na bílém hedvábí, detail šitku z podšívky roucha dokládající přešití ze svatebních šatů princezny Gabriely Auerspergové, provdané Windischgrätzové, v roce 1877. Fond Státního zámku Žleby, inv. č. ZL 11755. Foto: Radek Martinek, 2006.

Soubory dnes uchovávané v zámeckých kaplích spravovaných Národním památkovým ústavem vzhledem k „zakonzervování“ po roce 1950 reflektují především situaci po pražské reformní synodě roku 1860.⁴⁹ Církevní sněm tehdy vybídl k obrodě liturgické kultury a zároveň i ke zřízení spolků či ústavů, které by reformě církevního, potažmo textilního umění měly výrazně napomoci. V této věci se začaly s nebývalou vervou angažovat mnohé české šlechtičny, u kterých bylo dobré zvládnutí různých domácích prací základní průpravou a často i celoživotní zálibou. Dámy však nejprve musely uvést v soulad s novými církevními předpisy domácí kaple vlastních sídel.

Popudem k obnově kvality domácího liturgického uměleckého řemesla, především však textilního, byly kritické zmínky o stávající podobě bohoslužebných rouch, jež jsou „neforemná a pro služby Boží nedůstojná“, které se objevily v roce 1858 v pražském oběžníku pro duchovenstvo – tzv. kurendách.⁵⁰ Problematic-

5

■ Poznámky

49 Velké, povětšinou badatelsky nezhodnocené soubory liturgických rouch hradních a zámeckých kaplí spravovaných Národním památkovým ústavem jsou např. na Bítově, Třeboni, Březnici, Hrádku u Nechanic, Sychrově, Vranově nad Dyjí, Žlebech, Českém Krumlově, Hluboké nad Vltavou, Frýdlantu, Hrubém Rohozci, Miloticích, Náměšti nad Oslavou, Náchodě, Vizovicích aj. Velké soubory, jež byly původně součástí šlechtických majetků, jsou i dnes ve vlastnictví církve, kam obvykle přešly už v meziválečném období (1918–1938), kdy se liturgický život šlechty přesunul z kaplí spíše do místních kostelů (např. krásný soubor rouch rodu Kinských vlastní farní kostel v Heřmanově Městci, obdobná situace je i v Opočně a na jiných místech). Některá roucha byla do kostelů přenesena s odchodem šlechtických patronů i v letech 1945–1950. Některé soubory tak byly i neúmyslně rozděleny, část zůstala uložena v zámecké kapli, část byla věnována farnímu kostelu (např. Březnice aj.).

50 Martinek, Zbroj Boží (pozn. 15), s. 20.

6

7

ký byl tehdy materiál, barva i stříh parament – a dlužno dodat, že skutečně právem. Ve snaze co nejvíce zlevnit a zároveň se zalíbit oku kupujících museli obchodníci s církevním zbožím víc a víc obcházet už zapomínané církevní předpisy. Používaly se tehdy hojně polohedvábné látky s masivním bavlněným útkem jen zlehka zakrytým hedvábnou osnovou. Velký, neobarokně stylizovaný vegetabilní vzor v jasných barvách a v ostrých nelomených tónech byl doplněn masivním protkáváním zlatými a stříbrnými lamelami a dracouny, ovšem velmi nekvalitními. Vzhledem k použitým značně nesourodným materiálům se tkaniny hodně trhaly, barvy zase při sebemenším kontaktu s vlhkostí výrazně zapouštěly.⁵¹

Významné textilní závody začaly uvádět na trh volné repliky středověkých vzorů nebo nové kompozice s jasně zapojenými symboly vztahujícími se přímo k liturgii – s tzv. církevními vzory (*l'ornement d'église*). Naprostá většina dochovaných paramentů náležejících kaplím objektů

spravovaných Národním památkovým ústavem vznikla právě tehdy – v jejich „zlaté éře“, tedy mezi lety 1860–1914 – a byla určena k aktivnímu užití při liturgii.⁵² Bohoslužebná roucha byla nakupována hlavně u profesionálních paramentních firem ve Vídni či v Praze, v Německu a ojediněle i Římě.⁵³ Kromě kvalitních hedvábných látek je zdobila i ruční práce profesionálních vyšivaček nebo strojová vyšívka či jejich kombinace.

Běžnou praxí při pořizování nezbytné textilní liturgické výbavy katolických kostelů a kaplí už od středověku bylo její zhotovování z darovaných světských šatů. K pomyslné dokonalosti dovedli tuhé vzorované tkaniny v baroku, v první polovině 19. století už však měly tkaniny vysloveně šatový charakter a vzory příliš světský ráz, který při použití na ornátech budil i pohoršení. Darování svátečních šatů k církevním účelům mělo vždy především záslibný charakter (tzv. *ex voto*). Jejich původní majitelé je věnovali obvykle jako formu poděkování chrámu –

Obr. 7. Mešní roucho (*kasule*) zdobené aplikací ze třetí čtvrtiny 17. století. Původně bylo součástí vybavení kostela sv. Václava v Žinkovech (okres Plzeň-jih). Vzhledem ke zpřísněným liturgickým předpisům se kvůli své zeleno-růžové barvě přestalo při bohoslužbách používat. Tehdejší majitelé Harrachové nechali roucho v roce 1892 jako cennou starožitnost převézt na své sídlo Hrádek u Nechanic. Fond Státního zámku Hrádek u Nechanic, inv. č. HN 1731. Foto: Archiv NPÚ, ÚOP Josefou, Radek Martinek – Martin Havlíček, 2017.

k užití na ozdobení oltářů nebo hrobů světců či k přešití na bohoslužebná roucha. Jejich darování mělo veřejně dokladovat změnu života původního nositele, například opuštění marnivého životního stylu, nebo být výrazem pokory a vděčnosti za svěřenou hodnost (například dar korunovačních plášťů), jindy mohlo jít o dar z vojenské kořisti – zvláště u nepřátel víry (například paramenta z tureckých látek) apod. Část oděvních darů byla ovlivněna čistě soukromými či citovými důvody donátorů, což je koneckonců i nejčastější případ zámeckých kaplí – například vděčností za narozeného potomka, uzavřený sňatek (přešívání svatebních šatů), vyléčení z nemoci a zranění, životními výročími apod.⁵⁴

Odvrácenou stranou původní bohubilé praxe byly dary šatů, často dokonce obnošených, z ryze praktických důvodů ušetřit značné finanční prostředky. Šlechtické rodiny totiž měly čestnou, někdy však značně zatěžující povinnost zajistit veškerou liturgickou výbavu ve svých patronátních kostelech.⁵⁵ Od 17. století je například doložena praxe židovských obchodníků, kteří od šlechty vykupovali starší neuzívané šaty a následně je prodávali klášterům nebo málo majetným kostelům.⁵⁶ Od konce

■ Poznámky

51 Ibidem. – Radek Martinek, *Historie, pořádání a uchovávání liturgických oděvů – parament*, in: Radek Martinek – Jasna Oppeltová et al., *Záchrana a inventarizace drobných církevních fondů. Archiválie, knihy, notový materiál a liturgické textilie*, Olomouc 2008, s. 307.

52 Ibidem, s. 307–308.

53 Ibidem, s. 321–326.

54 Zajímavý soubor církevních rouch patřících zámecké kapli sv. Anny je uložen na zámku Hrádek u Nechanic. Většina z přibližně 20 zachovaných soupřev je označena nejenom obvyklými aliančními erby donátorů, ale i podrobnějšími údaji o zhotovitelce, o příčině daru nebo příležitosti použití roucha (např. druhé narozeniny syna nebo 81. narozeniny hraběte apod.).

55 Milena Zeminová, *Barokní textilie ze sbírek Uměleckoprávního muzea v Praze* (katalog výstavy), Praha 1974, s. 5.

56 Archivní doklady o praxi vykupování nepoužívaných šlechtických šatů židovskými obchodníky doposud pro české

Obr. 8. Mešní roucho (kasule) s bílou hedvábnou výšivkou patrně francouzského původu, přешité z pánského kabátce. Přenesení výšivky na sytě modré hedvábné moiré je patrně dílem kněžny Vilemíny Auerspergové, rozené princezny Colloredo-Mansfeld (1826–1898), a proběhlo nepochybně před rokem 1860, kdy byla modrá liturgická barva pražskou synodou zakázána. Fond Státního zámku Žleby, inv. č. ZL 5096. Foto: Radek Martineček, 2006.

18. století se však výrazně proměnil styl šlechtického odívání, především dámského. Ženy začaly postupně opouštět těžkopádné bohatě zlatem či stříbrem protkávané brokátové látky vhodné pouze pro oficiální róby. Efektivní tkaniny s nápadnými vzory rychle vycházely z obliby, nedaly se ani čistit, jediné snad věnovat právě k církevním účelům.⁵⁷ Nové vzory na klasicistních jemných měkkých látkách měly mnohem subtilnější, výrazně ženštější charakter, často i nezvykle kontrastní barevnost. Přestávaly však vyhovovat požadavkům předepsaným církví pro bohoslužebná roucha. Darování šatů pro církevní účely ovšem nepřestalo náraz, přestože se na tuto praxi sama církev začala dívat nelibě. Ještě v roce 1886 darovala část své garderoby k přешití pro roucha určená chudým kostelům například hraběnka Dietrichsteinová, rozená Clamová, nebo „jedny pěkné šaty a květiny“ i hraběnka Marie Leopoldina Valdštejnová, rozená princezna ze Schwarzenbergu († 1909).⁵⁸

Z hlediska liturgických barev nikdy v zámeckých kaplích nechyběla bílá roucha, slaví se v nich totiž vánoční i velikonoční svátky, všechny mariánské slavnosti a svátky, ale hlavně pro kapli významné posvěcení a pro rodinu důležité různé děkovné bohoslužby (za narození dítěte, za uzdravení).⁵⁹ Častá byla i roucha barvy červené pro slavnosti českých patronů sv. Jana Nepomuckého (16. května) a sv. Václava (28. září), které zpravidla vymezovaly pobyt šlechty na venkovských sídlech, a rovněž pro patrona kaple, byl-li mučedníkem.⁶⁰ Velmi početná byla i roucha v černé barvě, slavily se v ní totiž smuteční bohoslužby za zemřelé (*requiem*), často přímo ve výroční den za účasti celé rodiny. V některých případech se použily i k zádušním bohoslužbám a výkropu těla zemřelého, pokud k úmrtí došlo v domě.

Ostatní liturgické barvy (zelená, fialová) už tak časté nejsou a většinou jsou i mladšího data, protože k znovuprosazení jasných liturgických barev podle starší středověké a potridentské praxe, jež měly emocionálně podkreslit obsah církevních obřadů a slavností, došlo až v souvislosti se svoláním obrodné pražské diecézní synody (1860). Ta připomínala: „Kongregace obřadů několikrát prohlásila, že na-prosto nedovolený jest obyčej u některých kostelů zavládlý, že se žlutých neb různobarevných rouch užívá jak místo bílé tak i červené, zelené a fialové barvy; za tou příčinou ať jsou roucha posvátná dělána spíše z látky či tkaniny jednobarevné, nebo aspoň ať převládá jedna barva tak, aby se snadno, co hlavní barva, mohla rozeznat, a tudíž roucho jen v jedné barvě mohlo sloužit.“⁶¹ Rozmanitost a technologická dokonalost efektních barokních látek však v konečném důsledku mnohokrát potlačila při církevním užití jejich jednoznačné barevné vyznění.⁶² Zvláště nepřijatelné bylo použití sytě

8

ných rouch užívá jak místo bílé tak i červené, zelené a fialové barvy; za tou příčinou ať jsou roucha posvátná dělána spíše z látky či tkaniny jednobarevné, nebo aspoň ať převládá jedna barva tak, aby se snadno, co hlavní barva, mohla rozeznat, a tudíž roucho jen v jedné barvě mohlo sloužit.“⁶¹ Rozmanitost a technologická dokonalost efektních barokních látek však v konečném důsledku mnohokrát potlačila při církevním užití jejich jednoznačné barevné vyznění.⁶² Zvláště nepřijatelné bylo použití sytě

■ Poznámky

země chybí, jsou však hojně doloženy v Rakousku, analogicky můžeme tedy předpokládat podobnou praxi i u nás. Dora Heinz, *Meisterwerke barocker Textilkunst* (katalog výstavy), Wien 1972, s. 12.

⁵⁷ Martineček, Historie (pozn. 51), s. 314.

⁵⁸ Zpráva o činnosti Jednoty k ustavičnému klanění se Nejsvětější Svátosti Oltární, *Blahověst* XXXVI, 1886 (15. 5. 1886), s. 223.

⁵⁹ Martineček, Historie (pozn. 51), s. 289. Podrobněji k symbolice: Idem, *Všechny barvy církve. Barevnost křesťanského oděvu a její význam v tradici západní církve*, Ostrava 2014.

⁶⁰ Rozbor patrocinií zámeckých kaplí (zvláště u zámeckých novostaveb z 18. a 19. století) by si v budoucnu zasloužil vlastní pozornost. Pro zajímavost uvedme jen v obecných rysech zasvěcení kaplí zámeckých objektů ve správě Národního památkového ústavu: mariánská zasvěcení (Březnice, Kratochvíle, Žleby, Jezeří, Křivoklát, Náchod, Rájec, Uherčice, Velké Losiny, Dačice, Bučovice), z Kristova života (Valtice, Jánský Vrch), sv. Trojice (Horšovský Týn, Hořovice, Hrubý Rohozec, Vranov nad Dyjí, Červená Lhota), sv. Jana Nepomuckého (Milotice, Ploskovice – zrušená). Podle Karel Kuča, *Hrady, zámky a další památky ve správě Národního památkového ústavu*, Praha 2007, a Petr Svoboda (ed.), *Putování po kostelích a kaplích hradů, zámků a dalších památek ve správě Národního památkového ústavu*, Praha 2012.

⁶¹ O stavbách (pozn. 1), s. 31.

⁶² Ibidem. Zákazy příliš pestrých rouch vydala Kongregace posvátných Ritů v roce 1829 a 1832.

modrých odstínů a zářivě žluté.⁶³ Ve sbírkových fondech zámeckých kaplí jich však zůstala zachována celá řada. Například mezi bohoslužebnými rouchy kaple zámku Žleby je i blankytně modré roucho doplněné bílou hedvábnou výšivkou, přešité patrně Vilemínou Auerspergovou († 1898) ze staršího pánského prodlouženého kabátce z konce 18. století.⁶⁴ Musela jím vybavit kapli v souvislosti se Schmoranzovou obnovou svatyně (1853–1858), protože pak (tedy po roce 1860) už se roucho nesmělo používat – a skutečně: roucho nenese sebe-menší známky opotřebení.

K základním dovednostem dobře vychovaných šlechtických dívek patřila v 19. století stále zručnost v domácích pracích, především vyšívání. Některé v něm našly dokonce takové zalíbení či dosáhly natolik vysoké řemeslné úrovně, že se mu věnovaly prakticky celý život. Pražský okruh šlechtických žen a dívek soustředěných kolem mladé kněžny Vilemíny Auerspergové († 1898), všestranně talentované umělkyně a vyšivačky, vyhotovil v roce 1863 bohatou a výtvarně velmi kvalitní kolekci rouch pro tehdy stavěný kostel sv. Cyrila a Metoděje v Karlíně.⁶⁵ Velmi zdatnou vyšivačkou byla již zmiňovaná hraběnka Marie Leopoldina z Valdštejna, rozená princezna ze Schwarzenbergu († 1909).⁶⁶ Někdy čas byla dokonce předsedkyní dobročinného spolku, jenž se snažil podporovat náležitou výbavu chudých kostelů v zemi a v němž se angažovala celá plejáda šlechtických žen a dívek.⁶⁷ Společností sice přijalo podle dobových zvyklostí poněkud krkolomný název *Jednota k ustavičnému klanění se Nejsvětější svátosti oltářní a k podporování chudých chrámů Páně v Čechách*, mělo však už v 80. letech více než 21 tisíc členů.⁶⁸ Pro chrámové účely vyšivaly dámy především tzv. „prostředky“, tedy vyšívané pásy či kříže určené na hlavní kněžské bohoslužebné roucho, tzv. kasuli. Následné dohotovení však už bývalo nejčastěji svěřeno profesionálním firmám.

Nejoblíbenější technikou byla výšivka silnějším hedvábím křížkovým stehem (*gross point*) na kanavě (s dalšími odvozenými vyšivacími stehy), která byla schůdná i pro méně zručné vyšivačky. Dámské ilustrované časopisy, ať už české (např. *Bazar*, ilustrovaná příloha oblíbeného *Světozoru*) nebo německé, je zásobovaly vhodnými předlohami, především rozmanitými květinovými kompozicemi či rozvilinovými ornamenty. V zámeckých kaplích i v sakristiích bývalých patronátních kostelů je takových děl celá řada a většina je i označena příslušnými šlechtickými erby. Zajímavé bývají i samotné květinové kompozice, neboť často reflektují tehdejší módní květiny, například africké fialky (*Saintapulia sp.*), fuchsie (*Fuchsia sp.*), slézové růže (*Alcea sp.*), kamélie (*Camellia sp.*) apod.,

kteří se se stejnou měrou obliby dostaly i do skleníků zámeckých sídel.

Liturgické předpisy způsobily, že se i v soukromých kaplích přestala některá roucha používat, ať už měla nevhodnou barevnost nebo nežádoucí (příliš světské) vzory. Jiná byla „přerazena“ mezi starožitnostmi (jako například starší barokní roucha s bohatou výzdobou nebo s nějakou neobvyklou vyšivací technikou) – u nich se začala více cenit jejich citová výpověď, čili příběh původního nositele, okolnosti vzniku či důvod daru apod. Někteří šlechtičtí sběratelé dokonce obohacovali i fondy svých kaplí programovými nákupy ryze starožitností – středověkých, renesančních či raně barokních rouch na antikvárních trzích v Itálii, Francii nebo Flandrech.

Závěr

Poznání zámeckých kaplí jako nedílných součástí aristokratických sídel souvisí s poznáváním jejich náboženského obsahu, důvodu založení či s poznáním příslušného statusu kaple v rámci církevní správy.⁶⁹ Vypovídají o postavení rodiny a její společenské prestiži, ale i o hloubce a rylosti náboženského přesvědčení. Vybavení a především dosud opomíjená roucha v sobě zrcadlí vkus majitelů i jejich životní osudy, často však i jejich umělecké nadání či řemeslné dovednosti.⁷⁰

Studie vznikla v rámci výzkumného projektu Historické liturgické textilie v českých zemích: metodologie, inventarizace, péče a prezentace (DG18P020VV035), financovaného z Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity na léta 2016 až 2022 (NAKI II).

■ Poznámky

63 Ibidem: „Obzvláště nařizujeme, aby roucha barvy modré znenáhla byla odložena a předepsanými rouchy barvy fialové byla nahrazena.“ Žlutou barvu zakázala kongregace v roce 1831, modrou a žlutou pak v letech 1833 a 1837.

64 Státní zámek Žleby, inv. č. ZL 5097. Radek Martinek, Liturgická roucha zhotovená přešitím z pánských oděvů z fondu státního zámku Žleby, in: Alena Černá (ed.), *Sborník výzkumných prací: sborník celostátní konference Průběžná prezentace výsledků výzkumného úkolu 201 Odborné hodnocení a systematické vědecké zpracovávání základní evidence mobiliárních fondů, ke kterým vykonává právo hospodaření Národní památkový ústav, konané 22.–23. září 2009 v Praze*, Praha 2009, s. 93–98.

65 [Zpráva:] Výstava paramentů Karlínského chrámu Páně sv. Cyrilla a Metoděje, *Časopis katolického duchovenstva* III, 1863, č. 6, s. 473. – Kromě Vilemíny Auerspergové, rozené Colloredo-Mansfeldové, vyšivala pro karlínský kostel i hraběnka Schönbornová, rozená princezna Lobkovicová,

hraběnka Zdenka Lobkovicová, hraběnka Schaffgotsche, rozená Černínová, komtesa Karolína Černínová aj.

66 Hraběnka Marie Leopoldina z Valdštejna, rozená princezna ze Schwarzenbergu (1833–1909), se v roce 1851 provdala ve Vídni za hraběte Arnošta Antonína z Valdštejna (1821–1904), dědice velkostatků Mnichovo Hradiště – Bělá pod Bezdězem – Doksy.

67 Nejstaršími šlechtickými vyšivačkami podporujícími svými pracemi Jednotu byly např. baronka Anna Dobřenská († 1913) a hraběnka Ernestina Auerspergová († 1908), obě dámy Ústavu šlechticů na Hradčanech, a hraběnka Marie Aloisie Černínová, rozená Morzinová († 1907), dále generace blízké hraběnka Marie Ludovika Widerspergerová, rozená Dobřenská († 1930), hraběnka Marie Karolína Thunová, rozená Kinská († 1904), hraběnka Johanna Nostiz-Rieneck († 1919), hraběnka Marie Terezie Chotková, rozená Auerspergová († 1888), či Anna Lobkovicová, rozená z Liechtensteinu († 1924). K mladší generaci (narozené v 50. a 60. letech 19. století) patřila např. Gabriela z Lobkovic, provdaná von Kerssenbrock († 1917), Marie Anna von Wrede, rozená z Lobkovic († 1957), Františka Johanna Valdštejnová, rozená Thun-Hohenstein († 1894), Marie Kinská, rozená Dubská († 1926), a řada dalších dam z předních českých rodin.

68 Finanční prostředky zajišťovaly jednak členské příspěvky, ale především dary šlechtických mecenášů a výnosy z dobročinných akcí. Nejvýraznější součástí jednoty bylo ale neformální společenství řemeslně zručných dam převážně z pražských vyšších společenských a šlechtických kruhů. Každý rok pořádaly v Praze obvykle v prvních květnových dnech výstavku svých prací, hojně inzerovanou i oceňovanou v dobovém tisku. Například v roce 1886 vystavily dámy 110 kasulí, 50 pluvialů, 6 párů dalmatik a nespočet drobnějších textilních předmětů, včetně náročnější zdobených alb a rochet. – Zpráva o činnosti Jednoty k ustavičnému klanění se Nejsvětější Svátosti Oltářní, *Blahověst* XXXVI, 1886 (15. 5. 1886), s. 223.

69 Kaple jsou z církevního hlediska posvěcenými místy, ve kterých je třeba respektovat zvlášť i nadále důstojnost. Dnes je však na libovůli správce či majitele objektu, stejně jako příslušné místní duchovní správy, zda přistoupí alespoň na příležitostné konání (katolických) bohoslužeb. Zvláště vhodnými příležitostmi jsou slavnosti posvěcení kaple (tzv. zámecké posvícení) a slavnost patrocinia (tzv. pouť) či vzpomínkové bohoslužby za zemřelé stavebníky či vlastníky z řad šlechtických rodů (rekviem). Současné cívilní využívání (především k uzavírání civilních sňatků) není považováno z církevního hlediska za správné (je totiž v přímém rozporu s posvátným charakterem místa a vůlí zakladatelů či stavebníků). V minulosti měl dbát místní farář, potažmo biskup při vizitacích, zda se v kapli nekonají jakékoliv profánní obřady a slavnosti. Zachovat posvátný charakter místa patřilo i mezi čestné povinnosti vlastníka. Dnešní situace by si však zasloužila samostatnou studii – jak z hlediska světského, tak i církevního práva.

70 Na závěr bych rád poděkoval Mgr. Milanu Jančovi a Mgr. Marii Kuldové, odborným pracovníkům Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště středních Čech v Praze, za ochotnou pomoc a konzultace k problematice vybavení zámeckých kaplí.